

“נצח ישראל לא ישקר ולא ינחם”¹

מלכים א' פרק י"ג*

דרור ברמה

בקריאת הפרק מתעוררות מספר בעיות שעליהן ננסה לענות במאמר זה. הבעיות המרכזיות בפרק:

- א. מה פשר האיסורים שהוטלו על איש האלקים מיהודה?
 - ב. מדוע רצה הנביא הזקן להשיב את איש האלקים, ולמה כחש לו?
 - ג. מדוע שב איש האלקים ועבר על נבואתו?
 - ד. מדוע זכה הנביא הזקן לנבואה והצלת עצמותיו?
 - ה. מה ענינו של הסיפור על מופתים אלו באמצע חטאת ירבעם?
- אנסה לתאר את הפרק כפי שנראה לענ"ד, ומתוך פשוטו של מקרא לענות על שאלות אלו. ראשית ברצוני לעמוד על שני מפתחות בהבנת הפרק: ההקבלה לשאול, והמילה המנחה – “שוב”.

ההקבלה לשאול:

אצלנו חזרת הסצינה של מלך ישראל העומד להקטיר – להקריב קרבן לה', אך ה' איננו רוצה בקרבן שכזה – שאול מקריב בטרם יבוא הנביא, וירבעם המקריב מחוץ לבית ה'. והנה מופיע הנביא – שמואל – לאחר מעשה הקרבה, ואיש האלהים – עוד לפני שירבעם הקריב, אך עמד כבר על המזבח. ואומר הנביא: “החפץ לה' בעולות וחבחים כשמע בקול ה'?” – הנה שמוע מזבח טוב, להקשיב – מחלב אילים. כי חטאת קסם מרי ואון ותרפים הפצר יען כי מאסת את דבר ה' וימאסך ממלך”. והדברים נכונים לגבי ירבעם לא פחות מלשאול, אולי אף יותר. בהמשך יש הבדל: שאול אומר חטאתי ומבקש תשובה, ורק אז תופס את הנביא בכנף מעילו, וירבעם מיד אומר “תפשוהו”, אבל כאן וכאן יש קריעה – המעיל נקרא והמזבח נקרע. כי קרע ה' את מלכות שאול וקרע אף את מלכות ירבעם.

צירפנו כאן בכונה שתי פרשיות – שני שלבים בקריעת ממלכת שאול (שמו"א י"ג ו"י"ד ושמו"א ט"ו כ"ב-ל"ב) מכיון שרצינו להראות את ההשוואה לירבעם שאצלו שני השלבים באים כאחד.

השיבה:

לאחר שהתפלגה הממלכה יצא רחבעם “להלחם עם ישראל להשיב את המלוכה

★ להבנת המאמר יש להקדים ולקרוא: מלכים א' פרק י"ג, מל"ב פרק כ"א פס' ט"ו-י"ח.
1. מקורות נוספים בענין זה – תשובות הרשב"א ח"א סימן י"א, מאמר של אוריאל סימון ב"הגות במקרא" ח"ב.

לרחבעם", אך אמר להם שמעיה בדבר ה': "שובו איש לביתו כי מאתי נהיה הדבר הזה... וישובו ללכת כדבר ה'" (פרק יב). אז אמר ירבעם בלבו: "עתה תשוב הממלכה לבית דוד – אם יעלה העם הזה לעשות זבחים בבית ה' בירושלים ושב לב העם הזה אל אדניהם אל רחבעם מלך יהודה והרגני ושב אל רחבעם מלך יהודה". – בולט כאן השימוש בעניין השיבה בהקשר להשבת הממלכה. ונרחיב על כך בהמשך. אז נועץ ירבעם ועשה שני עגלי זהב בבית־אל ובדן, בדה מליבו חודש, והנה הוא עומד בבית־אל להקטיר בחג שבחודש אשר בדה מליבו. עתה נעבור לבאור הפרק כסידרו.

מופתי איש האלקים:

והנה איש האלקים בא מיהודה וקורא על המזבח (הוא אינו מדבר עם ירבעם) בדבר ה' את נבואתו הקשה. הוא נותן מופת שהמזבח יקרע. למי שעדיין לא הבין מה פירושה של קריעת המזבח, מופיע מיד מופת נוסף – ירבעם אומר תפשוהו – "ותיבש ידו אשר שלח עליו ולא יכול להשיבה אליו", לאמר – נקרעה ממלכת ירבעם ולא תשוב אליו, יבש חלק מגוף עם ישראל ואינו יכול עוד לשוב – כאותה היד שרצתה להקטיר בבית־אל ולתפוש את איש האלקים ויבשה.

וברקע מהדהדים דברי שאול ושמואל: "ויאמר שאול אל שמואל חטאתי... ועתה שא נא את חטאתי ושוב עמי ואשתחוה לה". ויאמר שמואל – לא אשוב עמך כי מאסתה את דבר ה' וימאסך ה' מהיות מלך על ישראל". – לא ישוב שמואל עם שאול כי קרע ה' את ממלכתו ואין לה השבה "וגם נצח ישראל לא ישקר ולא ינחם כי לא אדם הוא להנחם", ועל כן ודאי לא תשוב עוד מלכות שאול. ואז אמר שאול: "חטאתי, עתה כבדני נא נגד זקני עמי ונגד ישראל ושוב עמי והשתחויתי" – לא תשוב מלכותי אבל אני מכיר שחטאתי ולפחות תשוב עמי לכבדני – "וישב שמואל אחרי שאול וישתחו שאול לה". ירבעם איננו עונה "חטאתי" אלא "חל נא את פני ה' אלקיך... ותשב ידי אליו", ואם שמואל סרב לשוב עם שאול אפילו אחרי שאמר חטאתי, קל־וחומר שאין להשיב את ידו של ירבעם הגאה. אבל – "ויחל איש האלקים את פני ה' ותשב יד המלך אליו ותהי כבראשונה". נראה לענ"ד שלא היה איש האלקים צריך להתפלל על ירבעם שכן נאמר לו במפורש ששליחותו כוללת את העקרון של "לא תשוב בדרך אשר הלכת", אבל בזכות בקשת ירבעם (פתח לתשובה?), ותפילת איש האלקים – השיב ה' את ידו של המלך ונתן לו הזדמנות אחרונה לתשובה – ומקום לטעות נוראה.

גם עכשיו לא אומר ירבעם "חטאתי" אלא מציע לנביא לאכול אצלו ולקבל מתת, כי בבית־אל התפיסה היא "לך אכול שם לחם ושם תינבא" (עמ' ז') – הנביא הוא מאוכלי לחם המלך והנבואה היא פונקציה של מערכת המלוכה. לא שב ירבעם ולא תשוב ממלכתו.

האיסורים שהוטלו על איש האלקים:

עונה איש האלקים לירבעם: "כי כן צוה אותי בדבר ה' לאמר לא תאכל לחם ולא תשתה מים ולא תשוב בדרך אשר הלכת" למען יודע – כי אין האכילה סביב מזבח בית-אל כאכילת משה, אהרן, נדב ואביהוא ושבעים זקני ישראל שאכלו מעל למזבח "ושתים עשרה מצבה לשנים עשרה שבטי ישראל", "ויחזו את האלקים ויאכלו וישתו", אלא משמעותה של אכילה זו כאכילה שם מסביב לעגל: "ויקרא אהרן ויאמר חג לה' מחר. וישכימו מחרת ויעלו עולות ויגישו שלמים וישב העם לאכול ושתו ויקומו לצחק" – אכילה בבית-אל היא השתתפות בחג הע"ז של העגל. איסור נוסף שהוטל על איש האלקים: "ולא תשוב בדרך אשר הלכת" – מהי הדרך אשר הלך ולמה אסור לו לשוב בה?

מתוך העיון בפרק מתבררות שתי דרכים שהכתוב מקפיד לכנות כל אחת בשם אחר: הדרך מיהודה אל בית-אל – הדרך אשר בה בא, הדרך מבית-אל חזרה ליהודה – הדרך אשר בה הלך.

"והנה איש האלקים בא מיהודה בדבר ה' אל בית-אל", "וידבר המלך אל איש האלקים באה איתי הביתה", "ויאמר איש האלקים... לא אבא עמך", "וילך בדרך אחר ולא שב בדרך אשר בא בה אל בית-אל" מהפסוק האחרון שהבאנו מתחיל תיאור הדרך בה הלך: "וילך בדרך אחר", "וידבר אליהם אביהם איזה הדרך הלך, ויראו בניו את הדרך אשר הלך איש האלקים", "וילך אחרי איש האלקים".

עיקר האיסור היה: לא לשוב בדרך אשר בה הלך, כלומר – לא לשוב לבית-אל לאחר שאמר שם את דבריו, כפי ששמואל לא שב עם שאול, כי נצח ישראל לא ישקר ולא ינחם, נקרע מזבח בית-אל, נקרעה ממלכת ירבעם – אין לה שיבה. יתכן שהיה כלול באיסור זה גם איסור לשוב בדרך בה בא – וכך הבין זאת איש האלקים, שלא שב בדרך אשר בה בא, אך יתכן שבתחלה לא עמד על משמעותו של האיסור שהוטל עליו ופירשו פירוש מוטעה, ולכן פנה לשוב בדרך אחרת.

מי שבאמת עמד על משמעותו האמיתית של איסור זה היה הנביא הזקן. הוא הבין שהאיסור הוא לשוב בדרך בה הלך, ולכן הוא שואל מיד: "אי זה הדרך הלך?" ויוצא להשיב את איש האלקים מן הדרך אשר בה הלך – אין לו כל ענין לנסות להשיבו בדרך שבה בא.

מה ראה הנביא הזקן להשיבו מן הדרך?

לענ"ד נראה שהנביא הזקן היה נביא אמת². מה שהניע אותו לצאת לדרך היה סיפור

2. וכן כתב הרשב"א בתשובתו הנ"ל. אמנם ניתן גם לומר שהיה נביא שקר ואין זה סותר את הסברנו כולו. זהו מדרש חז"ל בסנהדרין ק"ד. – שהיה הנביא הזקן נביא לבעל, שאמרו: "גדולה לגימה שמשרה שכינה על נביאי הבעל", ולמדו זאת מפרקנו – מהנביא הזקן שזכה לנבואה. האברבנאל כותב שפירוש זה לא יסבלה הכתוב, ובאמת הדבר קשה להאמר בפשט – בית-אל היתה מרכז לעבודת ה' (עבודת במות) ובתקופת ירבעם עדיין לא היתה בה עבודת בעל, ואינו שומעים כלל על עבודת בעל רשמית עד לימי אחאב. מה עוד שקשה מאד להניח שנביא בעל יציג עצמו כנביא ה'. ועיי"ש שכל המאמר הזה אינו ניתן להתפרש בשטחיות כפשט המקראות, ויש בו עומק שצריך עיון.

"המעשה אשר עשה איש האלקים היום בבית־אל, את הדברים אשר דבר אל המלך". שמע הנביא הזקן שנקרע המזבח ושיבשה ידו של ירבעם. שמע – והבין את משמעות הדברים. אבל עוד סיפרו לו בניו – התפלל איש האלקים בעד ירבעם, וה' השיב את ידו של ירבעם כבראשונה. הבין הנביא הזקן שאם השיב ה' את ידו של ירבעם – פירוש הדבר שיש עוד סיכוי, קיימת תקוה, יש עדיין תשובה למלכות ירבעם ולממלכת ישראל. נחם ה' על זאת ולא תהיה, וממילא התבטל גם האיסור לשוב לבית־אל. אז קם הנביא הזקן ושם נפשו בכפו לברר³ דבר זה – להשיב את איש האלקים מהדרך אשר בה הלך ולברר שיש תשובה לממלכת ירבעם ולממלכת ישראל. "וילך אחרי איש האלקים וימצאהו ישב תחת האלה. ויאמר אליו: האתה איש האלקים אשר באת מיהודה? ויאמר: אני.

ויהאמר אליו: לך אתי הביתה ואכל לחם.

ויהאמר: לא אוכל לשוב אתך ולבוא אתך ולא אכל לחם ולא אשתה אתך מים במקום הזה. כי דבר אלי בדבר ה' לא תאכל לחם ולא תשתה שם מים, לא תשוב ללכת בדרך אשר הלכת בה".

עתה, הבין איש האלקים, שהאיסור שהוטל עליו אוסר עליו לשוב לבית־אל, לשוב בדרך אשר הלך. "ויהאמר לו: גם אני נביא כמוך, ומלאך דבר אלי בדבר ה' לאמר השבנו אתך אל ביתך, ויאכל לחם וישת מים – כחש לו". מכחש הנביא הזקן. לא מלאך אמר לו בדבר ה', אלא תפילת איש האלקים והשבת יד ירבעם הם שאמרו לו, לפי הבנתו, להשיב את איש האלקים. במעשהו ממשיך הוא את מעשה איש האלקים, שהשיב את ידו של ירבעם, ומברר שגם את איש האלקים ניתן להשיב, שכן האיסור התבטל, האות הופר. (ואולי נאמר שהאות "נשבר" – עין בהערה 3). "וישב אתו ויאכל לחם בביתו וישת מים" – איש האלהים אולי משתכנע עכשיו שבאמת נחם ה', וכפי ששבה יד ירבעם – כך גם הוא יכול לשוב.

לא אדם הוא להנחם:

"ויהי הם יושבים אל השלחן ויהי דבר ה' אל הנביא אשר השיבו, ויקרא אל איש האלקים אשר בא מיהודה לאמר: כה אמר ה': יען כי מרית פי ה' ולא שמרת את המצוה אשר צוה ה' אלקיך ותשב ותאכל לחם ותשת מים במקום אשר דבר אליך אל תאכל לחם ואל תשת מים – לא תבוא נבלתך אל קבר אבותיך" – טעה הנביא הזקן וטעה איש האלקים. ה' לא ניחם ואיסור השיבה לבית־אל עמד בעינו. ובפעם השניה קם איש האלקים ללכת ליהודה: "ויחבש לו החמור לנביא אשר השיבו, וילך וימצאו אריה בדרך וימתהו ותהי נבלתו משלכת בדרך... והנה אנשים עברים ויראו

3. פרופ' סימון במאמרו הנ"ל הולך בדרך אחרת. הוא מסביר את מעשה הנביא הזקן כנסיון לשבור את האות שנתן איש האלקים זה, לדעתו, ישבור את קיום הנבואה. ניתן בהחלט לשלב סברה זו גם בדברינו להלן.

את הנבלה... ויבאו וידברו בעיר אשר הנביא הזקן⁴ יושב בה. וישמע הנביא אשר השיבו מן הדרך... וידבר אל בניו חבשו לי החמור... וילך וימצא את נבלתו... וישא הנביא את נבלת איש האלקים וינחהו אל החמור וישבהו ויבא אל עיר הנביא הזקן... – שב איש האלקים אל בית־אל, שב בדרכו האחרונה, ונקבר בקבר הנביא הזקן ולא נחלת אבותיו⁵.

”ויהי אחרי קברו אותו ויאמר אל בניו: כמותי וקברתם אותי בקבר אשר איש האלהים קבור בו, אצל עצמתיו הניחו את עצמתי”. כי עכשיו יודע הנביא הזקן שאין שיבה בבית־אל אלא במוות, דבר ה' עומד בעינו – ”כי היה יהיה הדבר אשר קרא בדבר ה' על המזבח אשר בבית־אל, ועל כל בתי הבמות אשר בערי שמרון” – זה מה שהעלה ברורו של הנביא הזקן.

אחר⁶ הדבר הזה:

”לא שב ירבעם מדרכו הרעה וישב ויעש מקצות העם כהני במות, החפץ ימלא את ידו ויהיה כהני במות. ויהי בדבר הזה לחטאת בית ירבעם להכחיד ולהשמיד מעל פני האדמה”.

”כי ימים רבים ישבו בני ישראל אין מלך ואין שר ואין זבח ואין מצבה ואין אפוד ותרפים.

אחר ישבו בני ישראל ובקשו את ה' אלקיהם ואת דוד מלכם ופחדו אל ה' ואל טובו באחרית הימים...

כי ישרים דרכי ה' וצדקים ילכו הם ופשעים יכשלו במ”.

4. בקשר לשמו של הנביא הזקן אנו מוצאים חילוף מענין: כשמדובר על העיר בית־אל היא נקראת: ”עיר הנביא הזקן”, ואילו כשמדובר על הנביא עצמו הוא נקרא: ”הנביא אשר השיבו” – דבר זה חוזר מספר פעמים בפרק, ובולט בעיקר בפסוק זה – האנשים מספרים בעיר הנביא הזקן, ושומע – הנביא אשר השיבו. אולי ניתן להעלות השערה כזו: בית־אל עם כל רשתתה איננה עיר של נביא שעומד בכוחו ומטיף בשער – ראיוו מה קרה לעמוס עם אמציה – אלא של נביא זקן, נביא בדימוס שכבר תש כחו ואיננו נביא עוד. כשהוא קם ופועל – משיב את איש האלקים מן הדרך – הוא נקרא על שם פעולתו. להלן בפרק כ”ג הוא נקרא בשם אחר – ”הנביא אשר בא משמרון”. שם זה טעון דיון בפני עצמו שכן שומרון עדיין איננה קיימת בתקופה הנדונה, ואכמ”ל.
5. ענין מקום הקבורה הוא ענין רב־משמעות בספר מלכים, ואכמ”ל.
6. ואולי על זה אמרו חז”ל: ”מאי אחר” – אמר ר’ אבא: אחר שתפשו הקב”ה לירבעם בבגדו ואמר לו: חזור בך, ואני ואתה ובן ישי נטיל יחד בגן עדן. אמר לו: מי בראש? (א”ל): בן ישי בראש. (א”ל): אי הכי – לא בעינא” – והרי לא את ירבעם תפש הקב”ה בבגדו אלא את שאול, אבל לפי מה שכתבנו הענין מבואר – ניתן לו פתח לשיבת ממלכתו ביחד עם יהודה ולא רצה.